

**ПОНЯТТЯ, ВИДИ ЮРИДИЧНИХ ГАРАНТІЙ
ЗАХИСТУ СВОБОДИ ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ (ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ)
NOTION AND TYPES OF LEGAL GUARANTEES
OF THE PROTECTION OF FREEDOM OF EXPRESSION (THEORETICAL LEGAL ASPECTS)**

Ярмол Л.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та філософії права
Навчально-наукового інституту права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»*

Досліджено загальнотеоретичні положення юридичних гарантій захисту свободи вираження поглядів. Визначено поняття юридичних гарантій захисту свободи вираження поглядів та проаналізовано їх види. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення окремих юридичних гарантій захисту такої можливості.

Ключові слова: права людини, свобода вираження поглядів, захист прав, юридичні гарантії, забезпечення, суд.

Исследованы общетеоретические положения юридических гарантий защиты свободы выражения мнения. Определено понятие юридических гарантий защиты свободы выражения взглядов и проанализированы их виды. Сформулированы предложения по совершенствованию отдельных юридических гарантий защиты такой возможности.

Ключевые слова: права человека, свобода выражения мнения, защита прав, юридические гарантии, обеспечение, суд.

The article is devoted to the overview of theoretical questions of legal guarantees of the protection of freedom of expression. Also, the notion of legal guarantees of the protection of freedom of expression is defined and their types are revealed. The author elaborated the proposals concerning the improvement of certain legal guarantees of the protection of foregoing opportunity.

Key words: human rights, freedom of expression, protection of rights, legal guarantees, ensure, court.

Постановка проблеми. Серед пріоритетних завдань кожної держави, котра прагне бути правовою, соціально-демократичною, особливо актуальними є формування та застосування ефективних юридичних засобів захисту прав людини й інших суб'єктів. Юридичні засоби захисту такої важливої у демократичному суспільстві свободи, як можливості вираження поглядів, стають обов'язковим елементом її правозабезпечувального механізму.

Теоретичний і практико-юридичний аналіз правозахисного механізму свободи вираження поглядів в Україні дозволяє стверджувати, що у багатьох випадках не в достатньому обсязі представлені, а то й взагалі відсутні, деякі юридичні засоби такого права.

Наукова задача, розв'язанню якої присвячена дана стаття, полягає у тому, щоб проаналізувати загальнотеоретичні положення юридичних гарантій захисту свободи вираження поглядів. Таке дослідження є необхідною складовою розвитку як загальної теорії прав людини, так і науковою передумовою визначення шляхів та засобів підвищення ефективності державно-юридичного захисту свободи вираження поглядів.

Стан дослідження. У теорії прав людини, загальній теорії права і держави питанням захисту прав людини, а також різним аспектам їх правового регулювання присвячені праці вітчизняних та зарубіжних науковців: С. Алексєєва [1], В. Болгової [2], В. Казакова [3], В. Капіцина [4], О. Коршунової [5], Н. Папічева [6], О. Скакун [7], Г. Шмельової [8] та багатьох інших.

Окремі форми та види юридичних гарантій захисту свободи вираження поглядів аналізували Д. Гайнутдінов [9], М. Дубровіна [10], О. Жуковська [11], Є. Захаров [12], Н. Кушакова [13], В. Лутковська [14], М. Маковей [15], С. Шевчук [16], Є. Чефранова [15] та інші дослідники.

Однак слід зазначити, що аналіз загальнотеоретичних положень юридичних гарантій захисту свободи вираження поглядів не став поки що предметом комплексного наукового дослідження в Україні. Саме тому метою статті є визначення поняття юридичних гарантій захисту свободи вираження поглядів, розкриття їх видів і формулювання пропозицій щодо їх удосконалення.

Виклад основного матеріалу. У Конституції України проголошено, що «кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів

і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір» (ч. 1 ст. 34). Право на таку свободу зафіксоване в основних міжнародних документах з прав людини як одне із загальнолюдських надбань людства. Так, у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (Рада Європи, 1950 р.), ратифікованій в Україні 1997 року, проголошено, що «кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів» (ст. 10). З вищеведених нормативних положень випливає, що структурними елементами розглядуваного права є такі можливості: вільно виражати свої погляди і переконання; вільно збирати інформацію; вільно зберігати інформацію; використовувати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір; поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. Свобода ж дотримуватися своїх поглядів стосується внутрішньої сфери особистості і відповідно не потребує юридичного закріплення.

Свобода вираження поглядів, окремі її елементи (можливості), а також юридичні засоби її реалізації, охорони та захисту, окрім Конституції України, відображені в цілій низці інших національних нормативно-правових актів, зокрема у законах України «Про інформацію» (1992 р.), «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (1992 р.), «Про захист інформації в автоматизованих системах» (1994 р.), «Про захист суспільної моралі» (2003 р.), «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» (1997 р.), «Про доступ до публічної інформації» (2011 р.), у Кримінальному кодексі України (2001 р.), Цивільному кодексі України (2003 р.), Кримінально-процесуальному кодексі України (2012 р.) та у багатьох інших. Безперечно, ухвалення названих вище документів є важливою основою юридичного забезпечення, зокрема і захисту свободи вираження поглядів.

Однак свобода вираження поглядів, як і будь-яке інше право людини чи інших суб'єктів, окрім його проголошення потребує встановлення юридичних засобів реалізації, охорони та захисту, які в сукупності становлять юридичний механізм її забезпечення. Зосередимо нашу увагу на аналізі юридичних гарантій захисту свободи вираження поглядів.

Через обмежений обсяг публікації не будемо вдаватися до детального загальнотеоретичного аналізу визначень поняття захисту прав людини і його відмежування від інших, пов'язаних із ним, теоретико-юридичних конструкцій, зокрема охорони прав людини, зосередимося лише на тому, що, на нашу думку, не можна обійти увагою у межах нашого дослідження. Ми поділяємо думку вчених, котрі розмежовують охорону прав людини та захист її прав як окремі поняття з різним змістом (С. Алексєєв, В. Капіцин, Г. Шмельова та інші). Ці науковці дійшли висновку, що засоби захисту прав людини застосовують тоді, коли права вже порушені чи виникають перешкоди для їх реалізації, а засоби охорони прав спрямовані на запобігання порушенням прав людини. Так, Г. Шмельова зазначає, що «в разі порушення прав або виникнення перешкод на шляху їх здійснення кожна людина має право на захист з боку держави і суспільства» [8, с. 50]. С. Алексєєв стверджує, що захист права – це державно-примусова діяльність, спрямована на здійснення «відновлювальних» завдань – на відновлення порушеного права, забезпечення виконання юридичного обов'язку» [1, с. 280].

Підтримуємо також позицію тих дослідників (В. Казаков, О. Коршунова, О. Скакун та інші), котрі вважають, що захист прав людини за своїм змістом є досить широким явищем і передбачає як юридичні, так і неюридичні засоби діяльності. Так, О. Коршунова зазначає, що система захисту прав людини не може бути зведена лише до формально-юридичних елементів... система захисту прав людини передбачає широкий комплекс засобів юридичного, політичного, ідеологічного й економічного характеру [5].

Однак саме юридичні гарантії захисту прав людини посідають особливе місце серед інших гарантій. Результативність, дієвість таких гарантій набагато вища порівняно з іншими. Однак не слід все ж таки недооцінювати значення інших гарантій захисту прав. В. Казаков підкреслює: специфіка юридичних засобів захисту прав проявляється у тому, що вони прямо впливають на ефективність системи захисту прав людини в цілому [3]. Юридичні гарантії захисту прав людини, на думку О. Скакун, – це конституційний нагляд, контроль, відповідальність правопорушника; встановлення заходів відповідальності винуватців за порушення прав і свобод громадян; визначення заходів захисту прав, відновлення порушеного права. Дослідниця стверджує, що захист – це найдієвіша охорона, другий її ступінь [7, с. 189-190].

Юридичні гарантії захисту прав відображаються у юридичних нормах конкретної держави та нормах міжнародного права. Як зазначалося вище, вони застосовуються тоді, коли права вже порушено чи виникають перешкоди для їх реалізації.

М. Дубровіна стверджує, що захист права на свободу думки і слова – це діяльність компетентних органів, котра здійснюється на законних підставах і у встановленому законом порядку, у зв'язку із посяганням, яке може спричинити або вже спричинило порушення даного права [10]. Захист має бути спрямований на відновлення права на свободу думки і слова, усунення негативних наслідків і їх подальше недопущення, тобто запобігання їм. Водночас М. Дубровіна наголошує, що конституційна система захисту прав людини охоплює не лише державний захист, а й захист прав та свобод громадянськими об'єднаннями, правозахисними організаціями тощо.

Юридичний захист свободи вираження поглядів, на наш погляд, здійснюється не лише державними органами, а й іншими суб'єктами (зокрема іншими державними й недержавними організаціями, трудовими колективами, громадянами, міжнародними організаціями).

Отже, юридичні гарантії захисту свободи вираження поглядів – це засоби, закріплені в юридичних нормах конкретної держави та в нормах міжнародного права, за допомогою котрих припиняються порушення свободи ви-

раження поглядів, усуваються перепони для її реалізації, відновлюється, визнається чи підтверджується така свобода. Слід зазначити, що юридичні гарантії захисту, які ми розглядаємо, стосуються свободи вираження поглядів у цілому та окремих її структурних елементів (можливостей) зокрема.

Юридичні засоби захисту свободи вираження поглядів можемо поділити на конкретні види за різними критеріями.

І. За формами захисту: судові; парламентські; контрольно-наглядові; адвокатські, юридичні засоби самозахисту та інші.

В. Болгова, розглядаючи захист прав у матеріальному і процесуальному аспектах, у матеріальному розумінні розрізняє такі форми захисту прав, як повне і часткове відновлення порушеного суб'єктивного права та (чи) законного інтересу (запобігання небезпеці їх порушення). У процесуальному розумінні вона виокремлює такі форми захисту прав:

- державні: судові, адміністративні, прокурорські;
- недержавні: громадські, третейські, нотаріальні, самозахист права і добровільне його здійснення [2].

Серед названих форм найважливішою юридичною гарантією захисту свободи вираження поглядів, як і будь-якого іншого права людини, є суд. Конституцією України передбачено, що «звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується» (ч. 3 ст. 8). Кожна людина має право оскаржити в суді рішення, діяння органів державної влади та місцевого самоврядування, посадових та службових осіб. Незважаючи на позитивні зміни у розвитку судової системи, котрі відбулися за роки незалежності України, зокрема ухвалення законів України «Про судоустрій та статус суддів» (2010 р.), «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» (2006 р.), «Про доступ до судових рішень» (2005 р.), Кримінально-процесуального кодексу України (2012 р.), Цивільно-процесуального кодексу України (2004 р.), Кодексу адміністративного судочинства України (2005 р.) та інших нормативно-правових актів, все ж таки залишається ціла низка проблем у сфері захисту прав людини та інших суб'єктів судовими органами. Серед них найважливіші – недостатній ступінь довіри населення до судових органів, зволікання із судовим розглядом справ, корумпованість у системі судових органів.

Серед парламентських форм захисту можемо назвати право звертатися до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (ч. 3 ст. 55 Конституції України). До Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за захистом свободи вираження поглядів, прав на інформацію, а також стосовно судового спростування недостовірних відомостей і неналежного забезпечення прав працівників ЗМІ, уже звернулося чимало осіб. Так, 2010 року таких звернень зареєстровано 182, а 2011 року – 233 [17]. Моніторингами Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини фіксуються, зокрема, і випадки побиття, залякування, розбійних нападів на журналістів при здійсненні ними свободи вираження поглядів. Омбудсмен України констатує, що протягом тривалого часу в країні зберігається тенденція безкарного вчинення проти журналістів насильницьких дій, сама загроза яких, за твердженням Верховного комісара Ради Європи з прав людини Томаса Хаммарберга, є певною формою цензури. Усього за роки незалежності України, за даними Київської незалежної медіапрофспілки, загинули 65 журналістів. За результатами моніторингу Уповноваженого з прав людини, які підтверджуються даними Інституту масової інформації, у 2010 році кількість випадків насильницьких дій проти журналістів (побиття, напади, залякування) зростає на 5 порівняно з 2009 роком і сягнула 35, у 2011 році вона зменшилася на 8 порівняно з 2010 роком і становила 27.

Простежується тенденція до зменшення і зафіксованих фактів перешкоджання виконанню працівниками ЗМІ професійних обов'язків: у 2010 році – 48, у 2011 році – 38 [17].

Викладене вище свідчить, на жаль, про те, що в Україні не сформований дієвий юридичний механізм захисту прав журналістів при здійсненні ними професійної діяльності. Констатація парламентським омбудсменом України тенденції до зменшення кількості фактів перешкоджання виконанню працівниками ЗМІ професійних обов'язків також не надто втішає.

У резолюції 1239 (2001) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Свобода вираження поглядів та переконань і функціонування парламентської демократії в Україні» зазначено, що Україна хоч і вживає заходів для забезпечення основних прав людини і свобод, у тому числі в галузі свободи вираження поглядів та переконань, Рада Європи все ж таки занепокоєна залякуванням, неодноразовими нападами та вбивствами журналістів в Україні і постійними зловживаннями влади (компетентних органів), які обмежують свободу вираження поглядів та переконань. І хоча резолюція 1239 (2001) ухвалена 2001 року, її положення актуальні й тепер, більш як через десять років після її проголошення.

До контрольно-наглядових засобів захисту свободи вираження поглядів можна віднести, наприклад, можливість фізичних та юридичних осіб звертатися до Конституційного Суду України із клопотанням про необхідність офіційного тлумачення Конституції та законів України з метою захисту свободи вираження поглядів.

Адвокатські засоби захисту свободи вираження поглядів, як і будь-якого іншого права людини, гарантуються Конституцією України (ст. 59), а також Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (2012 р.).

Специфічною складовою системи захисту права людини вважається підсистема юридичних засобів самозахисту, якими, на думку В. Казакова, є нормативно закріплені суб'єктивні можливості, використання яких самою людиною чи об'єднанням людей у ситуації порушення права чи виникнення реальної небезпеки його порушення розглядається як допустиме з погляду чинного позитивного права. Їх місце та значення у системі захисту багато в чому подібні до місця і значення інших юридичних засобів захисту [3]. Однак при цьому ефективність юридичного самозахисту визначається не лише якістю правозахисного механізму, який закріплений у чинному законодавстві, але й активністю людини у захисті власного права.

II. Залежно від способів захисту можемо виділити такі види юридичних засобів захисту: припинення діянь, що порушують свободу вираження поглядів людини; визнання (підтвердження) такої свободи; компенсацію моральної шкоди та інші способи, передбачені законом (ст. 6 Цивільного кодексу України (2003 р.) та ним не заборонені (ч. 4 ст. 55 Конституції України).

III. За територіальним поширенням виділяють міжнародні та національні юридичні засоби захисту свободи вираження поглядів. Конституцією України передбачено, що «кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна» (ч. 3 ст. 55 Конституції України). Наприклад, громадяни України можуть звертатися за захистом свободи вираження поглядів до Європейського Суду з прав людини Ради Європи, але при дотриманні певної процедури. Слід зазначити, що Європейський Суд з прав людини (нижче за текстом – Суд) уже розглянув значну кількість справ проти України, у тому числі і щодо захисту свободи вираження поглядів [18]. Так, станом на 31 грудня 2011 р. Суд ухвалив 8 рішень щодо порушення Україною ст. 10 Конвенції про захист

прав людини та основоположних свобод і встановив 10 порушень [17].

IV. За галузевою належністю можна виділити цивільно-правові, адміністративно-правові, кримінально-правові та інші юридичні засоби захисту свободи вираження поглядів.

Наприклад, кримінально-правові засоби захисту свободи вираження поглядів спрямовані на припинення злочинних діянь, які посягають на це право. Позитивним є той факт, що у чинному Кримінальному кодексі України (2001 р.), на відміну від Кримінального кодексу України в редакції 1960 р., не передбачено кримінальної відповідальності за такі діяння: образа або дискредитація державних органів і громадських організацій (ст. 66-1) (цю статтю виключили з Кримінального кодексу ще у 1989 р.); наклеп (ст. 125); образа (ст. 126); переслідування громадян за критику (ст. 134-1); образа судді (ст. 176-3); образа представника влади або представника громадськості, який охороняє громадський порядок (ст. 189); образа працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку або військовослужбовця (ст. 189-1); образа підлеглим начальника або начальником підлеглого (ст. 237). Така практика відповідає вимогам Ради Європи.

У Кримінальному кодексі України передбачене покарання за перешкоджання законній професійній діяльності журналістів (ст. 171). Кваліфікуючим складом даного злочину є переслідування журналіста за виконання професійних обов'язків та за критику, здійснюване службовою особою або групою осіб за попередньою змовою. Перешкоджання незаконній професійній діяльності журналіста не утворює складу злочину, передбаченого статтею 171 Кримінального кодексу України. Однак самого визначення законної, а відповідно й незаконної професійної діяльності журналіста не знаходимо у законодавстві, і перелік таких видів діяльності чітко не окреслений, а це породжує багато непорозумінь і неточностей при захисті прав журналістів.

Зауважимо, що стаття 171 Кримінального кодексу України судами практично не застосовується. Міжнародна організація «Репортери без кордонів» повідомила, що в Україні 2012 року не загинув жоден представник ЗМІ, проте кількість фактів залякування журналістів порівняно з минулим роком зросла майже утричі і досягла 100. При цьому було порушено лише чотири кримінальні справи за статтею 171 Кримінального кодексу України [19].

Для порівняння наведемо деякі норми законодавства Російської Федерації. Наприклад, Кримінальний кодекс РФ (1996 р.) також передбачає кримінальну відповідальність за перешкоджання законній професійній діяльності журналістів (ст. 144), однак на відміну від законодавства України він встановлює, що таке перешкоджання є кримінально караним діянням, якщо воно здійснюється лише шляхом примушування журналістів до поширення або відмови від поширення інформації. Кваліфікуючими ознаками цього злочину є вищезазначені діяння, вчинені особою з використанням свого службового становища (ч. 2 ст. 144), а також поєднані з насильством щодо журналіста чи його близьких або з пошкодженням чи знищенням їхнього майна, так само, як і з погрозою застосування такого насильства (ч. 3 ст. 144).

Д. Гайнутдінов пропонує змінити ст. 144 Кримінального кодексу РФ, наголосивши саме на «перешкоджанні законній професійній діяльності журналістів будь-яким способом і в будь-якій формі», і таким чином розширити можливості для кращого захисту прав журналістів при здійсненні їхньої діяльності [9]. Учений також наголошує, що в РФ фактично не застосовується ця стаття Кримінального кодексу, що пояснюється не тільки нерозумінням владою (у тому числі судовою) необхідності захисту діяльності ЗМІ, але й недосконалістю законодавства, котре

не дозволяє ефективно притягувати до відповідальності злочинців, які здебільшого займають різні посади у державних органах.

Важливе значення для захисту прав журналістів має стаття 17 Закону України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», котра встановлює, що відповідальність за скоєння злочину проти журналіста у зв'язку з виконанням ним професійних обов'язків або перешкоджання його службовій діяльності прирівнюється до відповідальності за скоєння таких же дій проти працівника правоохоронного органу. Проте ці положення Закону практично не виконуються, оскільки у Кримінальному кодексі України вони не відображені. Тому необхідно внести відповідні зміни до Кодексу, усунувши невідповідність у законодавстві.

У Законі України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» також закріплено положення про те, що службова діяльність журналіста не може бути підставою для його арешту, затримання, а також вилучення зібраних, опрацьованих, підготовлених ним матеріалів та технічних засобів, якими він користується у своїй роботі (ч. 2 ст. 17). Такі дії є перешкоджанням законній професійній діяльності журналістів і повинні бути кримінально караними. З урахуванням осо-

бливого статусу журналістів, важливості їхньої діяльності слід встановити окремі склади злочинів, конкретизовані, а не узагальнені, як це бачимо у чинному Кримінальному кодексі України, вчинених посадовими особами та іншими особами, потерпілими від котрих визнано журналістів при здійсненні ними професійної діяльності.

Висновки. Підсумовуючи, можемо зазначити, що юридичні засоби захисту свободи вираження поглядів посідають окреме місце у правозабезпечувальному механізмі права, яке ми розглядаємо, і спрямовані на припинення порушення свободи вираження поглядів, усунення перепон для її реалізації та відновлення, визнання чи підтвердження такої свободи.

Незважаючи на тенденцію до удосконалення юридичних засобів забезпечення, зокрема і захисту, свободи вираження поглядів (створення нормативно-правової бази, можливість громадян та інших суб'єктів звертатися до парламентського омбудсмена, Конституційного Суду України, Європейського Суду з прав людини), все ж таки ще спостерігається ціла низка проблем у сфері захисту такої свободи. Окремі види юридичних засобів захисту свободи вираження поглядів потребують поліпшення, удосконалення, особливо ті, котрі стосуються професійної діяльності журналістів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2-х т. – Т. 1. – М., 1981. – С. 280 ; Общая теория права : в 2-х т. – Т. 2. – М. : Юрид. лит., 1981. – 361 с.
2. Болгова В. В. Формы защиты субъективного права: теоретические проблемы : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Болгова В. В. – Самара, 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com>.
3. Казаков В. Л. Система защиты права человека : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Казаков В. Л. – Москва, 2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com>.
4. Капицын В. М. Права человека и механизмы их защиты : учебное пособие / Капицын В. М. – М., 2003. – 200 с.
5. Коршунова О. Н. Защита прав человека в современном демократическом государстве : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Коршунова О. Н. – М., 2008. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com>.
6. Папичев Н. В. Правовое регулирование проблем защиты прав человека : монография / Папичев Н. В. – Омск : ИП Погорелова, 2009. – 210 с.
7. Скакун О. Ф. Теория держави і права : підручник / пер. з рос. / Скакун О. Ф. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.
8. Шмельова Г. Юридичний механізм забезпечення прав людини (загальнотеоретична характеристика) / Шмельова Г. // Право України. – 1994. – № 10. – С. 49–51.
9. Гайнутдинов Дамир Равилевич. Уголовная ответственность за посягательства на формации : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Гайнутдинов Д. Р. – М., 2007. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com>.
10. Дубровина Марина Анатольевна. Защита конституционного права на свободу мысли и слова в современной России : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право» / Дубровина М.А. [Место защиты : Саратов. гос. акад. права]. – Саратов, 2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com>.
11. Жуковська О.Л. Право на свободу слова та інформації в українському законодавстві та судовій практиці / О. Жуковська // Адвокат. – 2001. – № 4–5. – С. 12–29.
12. Захаров Є. Черговий наступ на свободу вираження поглядів / Є. Захаров // Свобода висловлювань і приватність. – 2004. – № 2. – С. 5–12.
13. Кушакова Н. Конституційне право на інформацію в Україні: сучасний підхід / Н. Кушакова // Право України. – 2002. – № 12. – С. 51–55.
14. Лутковська В. Право на свободу вираження поглядів у рішеннях Європейського Суду з прав людини / В. Лутковська // Право України. – 2003. – № 12. – С. 30–32.
15. Маковой М. Европейская Конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 10. Право на свободу выражения своего мнения. Прецеденты и комментарии / М. Маковой, Е. Чефранова. – М., 2001. – 287 с.
16. Шевчук С. Свобода вираження поглядів: практика Європейського Суду з прав людини у порівняльній перспективі / С. Шевчук. – К. : Видавництво «Реферат». 2005. – 192 с.
17. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні (2011 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ombudsman.gov.ua>.
18. Справа «Українська прес-група проти України (Ukrainian Media Group v. Ukraine)», №72713/01, 29 березня 2005 р. ; справа «Ляшко проти України» (Lyashko v. Ukraine), №21040/02, 10 серпня 2006 р. ; справа «Мирський проти України (Myrskyy v. Ukraine)», №7877/03, 20 травня 2010 р. ; справа «Газета Україна-Центр проти України (Gazeta Ukraina-Tsentr v. Ukraine)», №16695/04, 15 липня 2010 р. ; справа «Сірик проти України (Case of Siryk v. Ukraine)», №6428/07, 31 березня 2011 р. ; справа «Редакція газети «Правое дело» і Штекель проти України (Editorial Board of Pravoye Delo and Shtekel v. Ukraine)», №33014/05, 5 травня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.eurocourt.in.ua/>.
19. «Репортери без кордонів»: в Україні утричі зросла кількість випадків залякування журналістів [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://tyzhden.ua/News/68088>.